

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

FTAXP /MPHTI/ IRSTI 03.20
ӨӨЖ/УДК/UDC 974.01

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.001>

С.О. Смағұлова *, Н.С. Қыдырқожаева 

¹ тарих ғылымдарының докторы, доцент
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан E-mail: adep_s68@mail.ru

² А. Байтұрсынұлы атындағы 7 мектеп-лицей орта мектебінің тарих
және құқық пәндерінің мұғалімі, Талғар қ., Алматы обл., Қазақстан
E-mail: nurgul.kydyrkojaevaa@gmail.com.

АШТЫҚ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ БОСҚЫНШЫЛЫҚ
(XX ғ. 30 жж.)

Аңдатпа

XX ғасырдың 30-жылдарындағы Қазақстандағы ашаршылық қазақ халқының есіне жазылмас жара салды. Осы жылдар аралығында ұлтына қарамай, қазақ жерін мекендеген қаншама адам аштықтан ажал құшты. Тамақ іздеп жаяу-жалпы ауылдарды кезді, өзге республикаларға, шет мемлекеттерге қарай басты. Бұл жерлерде де босқын қазақтардың жағдайлары жақсармады. Оларға бөлінген азық-түлік көмегі жетіспеді. Балалар үйі, жетімханалардағы балалардың жағдайлары аса ауыр болды.

Мақалада босқыншылыққа ұшыраған қазақтардың жағдайы мен оларға жәрдемдесудегі іс-шаралар барысы архив құжаттары, естеліктер мен ғылыми зерттеулердің негізінде қарастырылады. Авторлар босқындардың ауыр жағдайына қатысты мысалдар келтіре отырып, оларды туған жерлеріне кері қайтару жолдарын талдауға алады. Сонымен қатар үкімет тарапынан қабылданған бұйрық, қаулы-қарарлардың орындалу барысына тоқталады.

Жұқпалы аурулардың таралуы мен оларға медициналық көмек көрсету барысын, ашыққан-дарға азық-түліктің берілуін нақтылайды. Қайтып оралған босқын қазақтарды уақытша үйлерге орналастыру және жұмыспен қамтамасыз ету барысы ашылады.

Сонымен бірге мақалада ашаршылықтан шаруашылық пен қазақ халқының демографиясына тигізген қасіреті де анықталады.

Кілт сөздер: науқан, тәркілеу, ұжымдастыру, аштық, босқыншылық, өлім, ОГПУ, тоталитарлық, жұқпалы ауру, індет

Смагулова С.О. *, Кыдыркожаева Н.С. 

¹ доктор исторических наук, доцент
Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан
E-mail: adep_s68@mail.ru,

² преподаватель истории и права средней школы-лицея №7, им. А. Байтурсынулы,
г. Талгар, Алматинская обл. Казахстан
E-mail: nurgul.kydyrkojaevaa@gmail.com

БЕЖЕНЦЫ В ГОДЫ ГОЛОДА (30 гг. XX в.)

Аннотация

Массовый голод в Казахстане 30-х годов XX века оставил неизгладимый след в жизни казахского народа. В эти годы погибло от голода и сопутствующих заболеваний огромное количество казахов и представителей других национальностей, проживавших тогда на казахской земле. В поисках еды они бродили по аулам и городам, бежали в соседние республики и за пределы страны. Но и там положение беженцев-казахов оставалось крайне тяжелым. Оказанная им продовольственная помощь была недостаточной. Очень тяжелым было положение детей, попавших в детские и сиротские дома.

В статье на основе архивных документов, воспоминаний очевидцев и научных исследований рассматриваются положение казахов-беженцев и меры по оказанию им государственной помощи. Приводя примеры тяжелого положения беженцев, авторы анализируют пути их возвращения на родные края. А также в статье уделяется особое внимание ходу исполнения законодательных актов (приказов, постановлений), принятых правительством.

В работе конкретизируются вопросы распространения инфекционных заболеваний и оказания медицинской помощи, выдачи продовольствия голодающим. Раскрываются процессы размещения вернувшихся казахов-беженцев во временных домах и обеспечения их работой. Также в статье оценен ущерб, нанесенный голодом экономике и демографии казахского народа.

Ключевые слова: кампания, конфискация, коллективизация, голод, беженцы, смерть, ОГПУ, тоталитаризм, инфекционная болезнь, эпидемия

Smagulova S.O. *, N.S. Kydyrkozhaeva 

¹ Doctor of History, associate Professor, Abai Qazaq National Pedagogical University,
Almaty, Qazaqstan, E-mail: adep_s68@mail.ru

² teacher of history and law of secondary school-lyceum No. 7, named after A. Baitursynuly,
Talgar, Almaty region Kazakhstan,
E-mail: nurgul.kydyrkojaevaa@gmail.com

REFUGEES DURING THE YEARS OF FAMINE (1930s)

Abstract

The mass famine that struck Kazakhstan in the 1930s left a profound and lasting scar on the Kazakh people. During these years, a vast number of Kazakhs and representatives of other ethnic groups living on Kazakh soil perished due to starvation and related diseases. In search of food, they wandered through villages and cities, fled to neighboring republics, and even beyond the country's borders. However, the

situation of Kazakh refugees remained dire even in these places. The food assistance provided to them was insufficient. The situation of children who ended up in orphanages and orphanages was very difficult.

This article, based on archival documents, eyewitness accounts, and scholarly research, examines the plight of Kazakh refugees and the measures taken by the state to assist them. By providing examples of the refugees' hardships, the authors analyze the ways in which they returned to their homelands. Special attention is also given to the implementation of legislative acts (orders and decrees) adopted by the government.

The study addresses the spread of infectious diseases, the provision of medical aid, and the distribution of food to the starving. It explores the processes of resettling returning Kazakh refugees in temporary housing and providing them with employment. Additionally, the article assesses the damage inflicted by the famine on the economy and demography of the Kazakh people.

Keywords: campaign, confiscation, collectivization, famine, refugees, death, Joint State Political Directorate (abbreviated as OGPU), totalitarianism, infectious disease, epidemic

Кіріспе. 1931-1933 жж. қазақ шаруаларын қатты сергелдеңге түсірген жұт пен ашаршылық олардың жаппай босқындауға алып келді. Аштық құрсауына ілінгендер ауыл-ауылдарды аралап, азық іздеп босып кетті. Босып кетушілер кейбір құжаттарда «көшіп кетушілер» (откочевники) немесе «шегара бұзушылар» деп келтіріледі.

Қазақстанда босқыншылық аштық басталмай тұрып, тәркілеу, ұжымдастыру, колхоздастыру науқан-дары қызу қолға алынып, жүргізіліп жатқан кезде өршіген. Бар байлығынан айырылғысы келмеген ауқаттылар, бұрынғы бай, болыстар кедейлерді үгіттеумен Қазақстанмен көршілес мемлекеттерге асып кетуге тырысты. Жаппай босып, шегара бұзуға бет алғандарды ОГПУ-дың халық арасындағы «тыңшылар» немесе «жансыздарының» хабарынан кейін кеңес әскерлері арнайы тосқауыл құрып, ұстап отырды. Бағынбай қашқандардың соңынан пулемет оғын жаудыры. Қолға түскендерді мал-мүлкімен кері қайтарды.

Боса қашқандардың басымы категорияларға бөлініп, үкіметтің жасаған тізіміне енгізілген бай, кулактар (құлақ) болды. Әкімшілікте қызмет ететін тамыр-таныстарынан алдын ала тәркіленуге іліккендіктері жөнінде хабар естісімен, бір түннің ішінде туған жерін тастап, шегара асып кеткендердің қарасы көбейді.

Расымен де үкімет тарапынан колхозшыларға қойылған міндеттердің шектен тыс көптігі қарапайым шаруаларды шошытты. Орындай алмаған жағдайда жаза күтіп тұрғандығын түсінді. Оның үстіне тұқым қорының тапсырмасын орындамағандар, малдарын сойып, сатқандар колхозға зиянкестік жасағандар ретінде қылмыстық іске тартылып, сотталушылардың қатары көбейді. Осы жағдайды бұрынғы ауқаттылар шебер пайдаланып, көшуге үгіттеді.

Сонымен кімдер қоныс аударды, қандай тап, халықтан қандай топтар кетті? Архив деректеріне сүйенсек, шетелге қарай үдере көшкендердің басында ірі байлар, атқамінерлерден тұрды. Олардың соңынан кедейлер мен орта шаруашылық қожалықтары, үкімет саясатына көңілі толмаған колхозшылар ерді. Үдере көшу – бұл социалистік жүйенің «ұр да жық саясатына», келеңсіздікке, қарсыласуының бір түрі болды.

Ашаршылық тұсында босқындау екі бағытта жүрді. Оның бірі – ішкі босқыншылық, яғни бір облыстан екінші облысқа немесе бір ауданнан екінші ауданға, ауылдан поселкеге көшу. Екіншісі – республикадан тысқары жерлерге, яғни көрші республикаға немесе көрші мемлекетке кету. Аштық басталған кезде азық-түліксіз қалғандар жаяу-жалпылай республиканың ішінде босқан.

Аштықтан әбден қажығандар шығыста Батыс Сібір жеріне, батыста Волга өзені, Ресейдің ішкі аудандарына, оңтүстіктегілер көршілес Қырғызстан, Өзбекстан республикаларына қарай жосыды. Басымы жарты жолда аштықтан, жұқпалы індеттен қырылып қалды. Әсіресе жас балалардың өлімі күшейді.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы жазу барысында дерек көзі ретінде Қазақстан Республикасы Президент архивінің, Орталық Мемлекеттік архивінің құжаттары қолданылды.

Сонымен қатар кеңестік жүйе мен тәуелсіздік тұсында тақырыпқа қатысты жазылған зерттеулер де мақалаға пайдаланылды.

Кеңестік жүйе тұсындағы 30-жж. аштық, босқыншылық мәселесі нақты айтылмаса да, сол нәубеттің тууына себеп болған фактілерге негізделген зерттеулерде келтірілді. Кеңестік идеологияның басымды-лығынан республикада ашаршылық мәселесі тек 80-жылдардың соңында ғана ашық түрде айтылып, жазыла бастады [1]. Сөйтіп, тарихшылар кеңестік идеология жазуға мүмкіндік бермеген, тыйым салған тақырыптарды зерттеуге батыл қадам жасады.

90 ж. басында республикадағы аштық пен оны ауыздықтаудағы іс-шаралар, ұлт зиялыларының нәубетке қарсы жүргізілген күрес барысы В. Михайловтың, Б. Қойшыбаевтың еңбектерінде нақтыланады [2].

Тәуелсіздігімізді алғашқы жылдарында қазақстандық тарихшылар «ақтаңдақтар ақиқатын» ашуда ерекше зерттеу нысанына алынатын тақырыптардың қатарына ашаршылық мәселесін де қойды. Нәтижесінде ғылыми жинақтар жарыққа шықты [3].

20-30 жж. саяси науқандардың нәтижесінде туындаған ашаршылық және т.б. нәубеттердің себебі М.Қ. Қозыбаевтың «История и современность» [4], Ж.Б. Әбілқожиннің «Традиционная структура Казахстана: социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920-1930 гг.)» [5], М.Қ. Қозыбаев, Ж. Әбілқожин, Қ. Алдажұмановтың «Қазақстандағы күшпен коллективтендіру: қорлық пен зорлық» [6] және басқа зерттеу еңбектерінде айқын түрде ашылғандығын атап өтуімізге болады.

Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының шығарған 5 томдық «Қазақстан тарихының» 4 томында, Мемлекет тарихы институты ұжымы шығарған «1932-1933 жылдардағы ашаршылық ақиқаты» кітабында 30-жылдардағы республикадағы ашаршылық пен оның демографиялық салдарына баға берілді [7].

Аштықтың шығу себептерін, босқыншылық мәселесін тарихшылар Т.Омарбеков, Х.М. Әбжанов, С.О. Смағұлова [8] монографиялық еңбектерінде нақтылауға тырысты.

Аштық нәубетіне, босқыншылыққа қатысты құжаттар Қазақстан Президенті Архивінің шығарған көптомдығында, Президентіміздің 2020 жылдың қарашасында саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөнінде құрған мемлекеттік комиссия жұмысының нәтижесінде шыққан он томдық жинақта, Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты мен Мемлекет тарихы институтының бірігуімен шығарылған жинағында топтастырылды [9].

Мақаланы жазу барысында жүйелеу, салыстыру, сипаттау, баяндау, талдау, тарихи байланыстыру және статистикалық сияқты ғылыми әдістер кеңінен қолданылды. Талдау әдісі бойынша аштық нәубетіне қатысты тарихнамалық зерттеулер мен тарихи құжаттар сараланып, баға берілді. Сипаттау әдісі бойынша аштықтың шығуы мен оны ауыздықтау барысындағы жүргізілген іс-шаралардың орындалу мен кемшіліктері және жетістіктері нақтыланады. Босқыншылық барысын саралауда архив құжаттары мен ғылыми зерттеулер салыстырмалы түрде қолданылды. Көрші республикаларға босып кеткен ашыққандардың хал-ахуалын, нақты сандарын айқындауда жүйелеу және статистикалық әдістер пайдаланылды. Мақала барысында қолданылған бұл әдістер босқыншылық барысында болған қиыншылықтардың айқындауға көп септігін тигізеді.

Нәтижелер мен талқылаулар. Өзге мемлекеттерге қарай босу үдерісі 1931 жылдың күзінде күшейді. Шегараға жақын аудандардың ашыққандары көбіне шет мемлекеттерге кетуге бел бууының себебі олардың санасында сол елдер өлім құшағынан алып қалады деген үміттен еді. Кеңес үкіметі үдере көшкендерді шегарадан ары асырмауға тырысты. Жарты жолда ұстап, колхоздарына кері қайтарғандығы жайында архив қорындағы құжаттар растайды. Үкіметтің жоғарғы орындарына түскен құпия ақпараттарға, хабарламаларға көз тіксек, Қазақстаннан ашыққандардың басымы Қытайға тұтастай ауылшаруашылықтарымен өткен. Сондай-ақ әртүрлі жолдармен кеткендердің көбі сол жақта тұрақтап, отбасын аман сақтап қалғандар қазірде елімізге қайта оралуда.

Ғалымдар М.Қозыбаев, Қ.Алдажұманов, Ж.Әбілқожин «Қазақстанды күштеп коллективтендіру: қорлық пен зорлық» деп аталған еңбектерінде қазақтардың аштық тұсында үдере босуын

былайша келтіреді: «Ашаршылық салдарынан сол жылдары 1030 мың адам республикадан тысқары жерлерге босқын болып кетті. Олардың қолы жеткендері халық шаруашылығының әртүрлі мекемелеріне жалданып, Мурманск, Сібір, Қиыр Шығыс, Камчаткаға дейін барды. Әрине мұндай мүмкіншілік бола берген жоқ».

Қазақстаннан тысқары кеткендердің де жағдайы мәз болмаған. 1932 ж. қазақтардан Еділ бойына 40 мың, Қырғызстанға 100 мың, Батыс Сібірге 50 мың, Қарақалпақстанға 20 мыңнан астам, Өзбекстан мен Тәжікстанға 45-50 мыңдай адам барды [6, 33-б.].

Қазақ облыстары толықтай аштық құрсауына еніп, босқыншылықты тоқтату мүмкін болмай қалған кезде БОАК Президиумы ұлттар бөлімінің меңгерушісі Нығмет Нұрмақов БОАК төрағасы М. Калининге, Президиум мүшелері А.С. Енукидзе мен А.С. Киселевке Орта Волга, Төменгі Волга, Батыс Сібір өлкесіне, Башқұрт республикасы мен Орта Азияға қазақтардың жаппай босып кетіп жатқандығын жазып, бұл жағдайды қазақтың басшылары оң құбылыс ретінде қабылдап отырғандығын қынжыла баяндайды.

Босқындаған қазақтардың жағдайы тым ауыр еді. Бар азықтары жолда таусылып, қиындыққа тап болды. Осыған орай Н. Нұрмақов үкімет алдына Қазақстаннан кеткен босқындарға алдағы уақытта барған жерлерінде керегінше көмек көрсетілсе, олардың одан әрі қарай босып кетуіне жол бермеуге шара қолданылса деген ұсыныс білдірді [10, 132-б.].

Жағдай ауырлаған сайын өлкедегі босқындардың азық іздеп өзге өңірлерге қарай күннен күнге шұбыруы да көбейе түсті. ОГПУ өкілінің 1932 ж. 23 қаңтардағы ақпараты бойынша, Ақсу, Алакөл, Шұбартау, жартылай Аягөз бен Балқаш аудандарынан жаппай босып жатқандардың қарасы көбейген. Лепсі ауданында 700-ден 1000-ға дейінгі шаруашылықтар шегара асуға беттеген. Бұл шаруашылықтардың басымы кедейлер мен орташалардыкі, тек 100 шаруашылық қана байлардыкі болған. Босқыншылықтың себебін олар билік өкілдерінің асыра сілтеуінің нәтижесінен азық-түліксіз қалуынан деп түсіндірсе, ал ОГПУ-дың өкілетті өкілі мұны босқындаушылардың арасында бай тап өкілдері болғандықтан, әдейлеп аштық туралы қауесеттерді қоздырып, арандатып өздерімен кетуге үгіттеп шегарадан өтіп, шетелге кетіп отыр деп топшылай, келесі шараларды жүргізу ұсынылды:

1) Қытайға қашудың алдын алуда және еліне қайтару мақсатында босқындардың арасында түсіндіру жұмыстарын жүргізу;

2) босқындардың арасында бұл қозғалысты ұйымдастырушылар мен басшыларын анықтап, олардың істерін ОГПУ-дың Өкілетті үштік уәкілдеріне үкім шығаруға беру;

3) босқындардың арасынан шетелге кетуге үгіттеушілер мен сол жақтағы революцияға қарсы байлармен байланыс орнатушы жансыздарды анықтау;

4) босқындардың қай ауданнан екендігін анықтап, сол ауданға қайтару мақсатында аудандық комитеттерге партия қызметкерлерін жіберіп, кері қайтқандарды материалдық тұрғыда қамтамасыз ету;

5) осы аудандардың барлық ОГПУ уәкілдеріне босқындардың арасындағы қашқын байларды анықтау, бар болса, олар туралы мәлімет беру.

Сонымен қатар, қазақ өлкелік комитеті арқылы аудандық комитеттерге саяси-бұқаралық жұмысты өрістету негізінде жіберілген барлық қателерді батыл түзету, оған кінәлілерді жауапқа тарту, Лепсі ауданына белсенді партия қызметкерлерін тез арада жіберу, жеріне қайтып келгендерге азық-түліктей және т.б. қажетті материалдық көмек көрсету мен колхозға қайта мүше ретінде қабылдау қажеттігін батыл талап етті [11].

Тура осы күні Батыс Сібір өлкесінің ОГПУ өкілетті уәкілінен Қазақстаннан Сібір жеріне босып келе жатқан қазақтар жөнінде арнайы хабарлама түскен. Архив құжаттарына сүйенсек, 1931 ж. күзінен Қазақстанның Батыс Сібірімен іргелес аудандарынан қазақтардың босып келуі жиілеген. Баев ауданынан келген қазақтардың саны 1300-ге жетіп, олардың 45-і байлар мен қылмыскерлердің отбасы екені анықталып, кері Қазақстанға қайтарылды. Славгород ауданында босып немесе қашып келген қазақтардың саны 10 000-нан асып, олардың 6000 адамы Славгород қаласы мен оның айналасына орныкса, қалғандары қазақ ауылдарына барып шоғырланды.

Келген қазақтардың кейбірі көшеде қонып, ішерге тамақ таппай өлген жануар, құстардың етін жеп, содан ауру жұқтырып, ұрлық-қарлық көбейді. Ашыққандар балаларын көшеге тастап кетті. Аштық пен жұқпалы аурулардан өлген қазақтардың мүрделерін көшеден милиция қызметкерлері жинап, арбаға тиеп әкетіп отырды.

Асханаларды төңіректен жүргендер тамақтың жуындыларын да қалдырмай, тіпті кейбірі ас ішіп отырғандардың тамақтарын күшпен тартып алу, көшеде қызметкерлердің нандарын ала қашу фактілері жиіледі.

Ашыққан қазақтар қалалық кеңес, аудандық атқару комитетіне, аудандық милиция басқармасының алдына балаларын тастап кетіп, тіпті мекеме ғимаратына кіріп алып, шығудан бас тартқан. ОГПУ өкілдерінің анықтауынша, босып, қашып келгендердің басымы Байшқайшақ, Қозылақ және Семей аудандарының колхозшылары болған [10, 77-79].

Сібірге қарай азық іздеп шұбырған Семей, Павлодар округтерінің қазақтарының жағдайы да аса ауыр болды. 1932 ж. 4 ақпанындағы Новосібірден Батыс Сібір өлкелік комитетінің хатшысына, Батыс Сібір өлкелік атқару комитетінің төрағасы мен Қазақстан бойынша ОГПУ-дың өкілетті уәкілі жіберген хабарламада Қазақстаннан аш босқын қазақтардың толассыз келіп, Славгорд, Неміс, Знаменский, Хабаров аудандарында топтанып жүргендігін, аштан өлгендердің барлығын келтірді. Олардың мәлімдеуінше, 15 қаңтарда Айнақ станциясынан қазақтың мәйіті табылып, жанындағы құжатынан 26 жастағы Смағұл Сүлейменов екені анықталған. Ол БК(б)П мүшесі ЖОЖ (жер мен орман жұмысшылары) одағының мүшесі болған екен. Сот-медициналық сараптамасының қорытындысы бойынша, аштан өлген.

16 қаңтарда Славгородтың Крестьянский көшесінен 30 жастағы Жүсіп Смағұловтың мүрдесі табылған. Құжаты бойынша Сейтен ауданында тұрған. Өлу себебі – аштық пен суық. 19 қаңтарда Славгород қаласының базарынан үсіп қалған 15-16 жастағы қазақ баласы ауруханаға әкелінгеннен кейін қайтыс болған. Құжаттары болмаған. 20 қаңтарда Восточная көшесінен 21 жастағы Қотыран Жәнішеваның мәйіті табылған. Сот-медициналық сараптамасының қорытындысы бойынша аштан өлген.

Топтанып жүрген ашыққандар еріксіз ұрлық жасауға барды. 15-20 қаңтар аралығында 9 ұрлық жасалғаны тіркеліпті. Босып келген қазақтардың балаларының жағдайы өте ауыр болған. Сонымен қатар күнделікті ата-аналары 15-20 баланы көшеге, түрлі мекемелердің алдына тастап кеткен. Тіпті емшектегі балаларын да тастауға барған. Балалар үйі мен ауруханалар осы аш, тастанды қазақ балаларына толған [10, 108-109-б.].

Сібірге босқан қазақтардың жағдайы аса ауыр екендігін 1932 ж. 9 ақпанында Батыс-Сібір өлкелік комитетінің бірінші хатшысы М. Зайцев Қазақ өлкелік комитетіне жазған хатында айқын келтірді. Оның мәлімдеуінше, аш қазақтар толқыны 1931 жылдың күзінен басталған және де күнделікті түрде сандары ұлғайған. Босқындардың көпшілігі колхозшылар, бірен-саран бай-құлақтар. Тамақ таба алмай, көпшілігі өлген малдың етін жеп, ісініп өлгендер мен суықта қатып қалғандардың саны күрт өскен. Аш қазақтар үйлерге кіріп, тамақ сұрап, тіленшілік күй кешкен [12].

Батыс-Сібір өлкелік комитетінің хатшысы Эйхе 9 наурызында Қазақ өлкелік комитетінің хатшысы Ф.И. Голощекинге жіберген хатында Батыс-Сібір өлкесіне босып келген қазақтарға қолдарынан келгенше көмек беріп, азықпен қамтамасыз еткендігін айта келе, «ендігі іс-шараны Қазақ өлкелік комитеті өздері қолға алып, босқындарды елдеріне қайтарып алса және алдағы уақытта босуына жол бермеуге кіріссе» деген өтінішін білдіреді [3, 117-118-б.].

Қазақ өлкелік комитеті жиналыстарында осы мәселе қаралып, босқын қазақтарды қайтару мен аудандарға оралған кедей-орташа шаруашылықтарға көмек көрсетуді қолға алуды, оларды колхозға қабылдап, азық-түлікпен, тұрмысқа қажетті заттармен қамтамасыз ету баса айтылды және осыған орай шешім шығарылды [13, 269-б.]. Алайда бұл шешім қағаз жүзінде қалып қойды.

Елден ашыққандар тамақ таба алмай босып жатқан кезде 1932 ж. 27 ақпанында Мәскеуден Ф.Голощекинге шифрлы жеделхат келіп, қазақ өлкесінің басқаларға қарағанда тұқым жинаудан артта қалғандығы айтылып, тез арада шара қолданып, тұқым жинауды ұйымдастыруды міндеттеді [13, 21-б.].

1932 ж. 15 ақпанда Қазақ өлкелік комитетінің хатшысы І. Құрамысовқа құпия түрде жіберілген Қазақ КСР БМСБ (ОГПУ) Өкілетті үкіметінің әскери және шегара күзет басқармасының мәлімдемесі бойынша, Аягөз бен Көкпекті аудандарынан ашыққандардың легі Ұржар ауданына қарай шұбырып, Қытайға өтуге бет алған. Осыған орай тез арада шешім қабылдап, оларды шегарада ұстап қалу қажеттігі көтерілді [14].

Наурыз айында өлкелік комитеттің шешімімен Орынбор, Орта Волга жеріне босып барған қазақтардың жағдайын білуге және кері қайтару жұмысына орай Сейітқали Меңдешев басқарған өкілдер аттанды. Онымен бірге Орынборға Шыңғырлау, Ырғыз, Қобда, Темір аудандарынан арнайы өкілдер жіберілді. Ақтөбе облысынан барған Иралин, Батыс Қазақстаннан Тоқсанов 25 наурызда 135 адамды Шыңғырлау ауданының Елек станциясына дейін теміржолмен, ары қарай ат арбамен жеткізуді ұйымдастырады [15].

Үкімет орындары өзге өңірлерге босып кеткен қазақтарды барған жерлерінде жұмысқа орналастыруды жергілікті әкімшіліктен өтінді. Босқын қазақтарды жұмыспен қамтамасыз ету, оларға азық-түлік бөлуде кейбір өңірлер бірден көмек қолдарын созды. Жұмысқа орналасқан қазақ бригадалық жарыстарға тартылды. Мәселен, 28 наурызда Кемеров қаласының жергілікті үкіметі босқын қазақтарды орналастырып, жұмыспен қамтамасыз етуге тырысты. Құрылысқа тартылған Досахметов (бригадир) басқарған бригада 12 қазақтың атынан ұжымдық хат жолдап, Деревянченко-ның бригадасының жарысуға шақырған бастамасын қабылдаған. Алайда олар орыс тілін нашар білгендіктен бес айдан бері тұрмысқа қажетті бірде бір заттарды ала алмай, кімге айту, қайдан алу керектігін білмеген. Отбасына тиісті тамақ карточка да берілмегендіктен, әрі олармен ешқандай да түсіндірме жұмыстары жүргізілмегендіктен тұрмыстық қиыншылыққа тап болған [10, 172-б.].

Қазақ өлкелік комитетінің бюро жиналысында босып кеткен қазақтарды кері қайтару мәселесіне орай О. Исаев төрағалық ететін, құрамында Голунов, Боровых (ИКТруд), Залогин (Өлкелік колхоз одағы) және С.Асфендияров (Денсаулық сақтау Халық комиссариаты) бар комиссия құрылды. Комиссияның құзырына сәуір-мамыр айларында кедей-орта шаруа қожалықтарын қайтару жұмысын аяқтап, көшіріліп әкелінгендерді Семей, Павлодар, Петропавл, Қостанай, Ақтөбе, Оралға орналастыру міндеттелінді.

Қайтып оралғандар медициналық тексерістен өткізіліп, колхоздар мен совхоздарға орналастырылатын болды. Қараусыз қалған және аштыққа ұшыраған балалар үшін аудан орталықтары мен ірі колхоздар (ауылдар бойынша) жанынан балалар үйлері ұйымдастырыла бастады.

Халық комиссарлар кеңесіне облыстық атқару комитетінің құзырына қабылдау үйін ұйымдастыру үшін қажетті мөлшерде қаражат бөлу тапсырылды. Сонымен қатар азық-түлік көмек қорынан қайтып оралғандар мен балалар үйіне арнайы қор берілді. Комиссияға осы іс-шараларды жүзеге асыруда жоспар жасау тапсырылып, соның негізінде 1932 ж. 27 сәуірде ҚАКСР Халық Комиссарлар Кеңесінің «Қоныс аударған шаруашылықтарды орналастыру жөніндегі жұмыс жоспарын бекіту туралы» қаулысы қабылданды.

Жоспар бойынша Қазақстан облыстарына босып кеткен 35000 шаруашылық қайтарылып, Шығыс Қазақстанға – 11000, Қарағанды облысына – 6000, Батыс Қазақстанға – 6000, Оңтүстік Қазақстан облысына – 3000, Ақтөбе облысына – 7000, Алматы облысына – 2000 шаруашылық орналастырылатын болды.

Ортаазиялық бюро Атқару комиссиясының 1932 ж. 5 наурыздағы отырысында үдере көшу бойынша Хахианидің баяндамасы тыңдалып, осыған орай басқа өңірге босып кеткен кедейлер мен орташаларды өз жерлеріне қайтару үшін біріншіден, түсіндірме жұмысын жүргізуді, екіншіден, олардың таяу арада оралу немесе сол жерде тұрақтап қалуына ерік беру, үшіншіден, қайтып оралғандарды шаруашылыққа орналастыру жөнінде шешім шығарылды. Бұл іс С. Қожанов, Серғазиев пен Т. Жүргеневке тапсырылды.

Босқындарды қайтару жөнінде құрылған комиссия 28 наурызынан іске кірісіп, Шығыс Қазақстанға 7000 шаруашылық, Батыс Қазақстанға 6000 шаруашылық, Ақтөбе облысына 6000 шаруашылық, Қарағанды облысына 6000 шаруашылық, Оңтүстік Қазақстанға 4000 шаруашылық және Алматы облысына 1000 шаруашылық қайтарылды [16].

Батыс Қазақстан облысында да қайтып келген шаруашылықтарға арналып 9 дәрігерлік-тамақтандыру пункттері ашылып, әр жерден келген 2057 шаруашылық орналастырылды. Қазынадан 201703 руб. қаражат босатылды [17].

Орта Волга аймағындағы босқын қазақтарға берілуге тиісті көмек жетпеген. Осыған орай 1932 ж. 27 маусымында Самараға барған қазақ АКСР ХКК-нің төрағасы О.Исаев Қазақ өлкелік комитетінің бірінші хатшысы Ф. Голощекинге жіберген жеделхатында «Станцияда нан сұрағандардың қатары өте көп. Көп мөлшерде бөлінген азық көмегі қайда кеткені белгісіз. Хатшылардың барлығына бюрода нандай азық көмегін беру жөнінде мәселе қояды сұраймын» деп қиындықты тез арада шешу қажеттігін көтереді [18].

Үкімет босқан қазақтарды кері қайтару шарасын қолға алғаныменде колхоз, совхоздарды тастап босу үдерісі жалғаса берді. Бұрынғы бай-құлақтардың үгіт-насихатымен басқа аудандарға, облыстарға жаппай көшу үдерісі етек жайды. Ойыл ауданында азық-түлік тапшылығынан 8, 18 және 5-ші 150 шаруашылықтың адамдары барлық дүние-мүліктерін тастап, жұмыс, азық іздеп босып кеткен.

Ырғыз ауданындағы 34 ауылдағы 102 шаруашылықтың адамдары тамақ іздеп босқан. Үкіметтің қатаң бақылауға алуына қарамастан Шалқар ауданында 25-ші ауылдың адамдары күнделікті қашып отырған. Табын ауданынан соңғы кезде 400-дей шаруашылық Орал облысының Маңғыстау ауданына көшіп, кейбірі Ембі-мұнай кенішіне жұмысқа тұрған.

Табын ауданындағы 6-шы ауылдың тұрғыны, бұрынғы бай баласы Шадай Шананов ауылдас-тарының арасында «Кеңес үкіметі сендерді құртып тынады, соған келе жатыр» деп Өзбекстан мен Түркменстанға көшуге үгіттеген. Қобда ауданының Теңдіксай колхозының төрағасы колхозшы-лардың арасында «осылай отыра берсеңдер бәрің аштан өлесіңдер» деп басқа жаққа көшуге үгіттегендіктен ауылының жартысы үдере көшкен. 4-ші ауылдың төрағасы Ақынжан Батыров және сол ауылдың белсенділері Айсық, Саматай Мұғалбаевтар, Көлжан Құлбарақов ауылкеңесі-нің мөрін алып, жұмыс іздеп басқа жаққа кеткен. Темір ауданында да бұрынғы байлардың үгіт-насихат жұмыстарының нәтижесінде Қарақалпақ облысына 44-ші ауылынан босып барғандардың қарасы көбейген. Қостанай ауданының «Нейс-Лебен» колхозында алыпқашпа әңгімелерге сенген 5 шаруашылық мүшелері азық іздеп босып кеткен [19].

Тура осындай жағдай Алматы облысына қарасты Жаркент, Октябрь мен Кеген аудандарында орын алды. Шегараға жақын бұл аудандар Қытайға қарай босқан. 5 қыркүйектегі құпия түрде КСРО Халкомының төрағасы Исаевқа ОГПУ-дан жіберілген ақпаратта 1932 ж. 28 тамызы мен 2 қыркүйек аралығында көрші Қытай мемлекетіне үдере көшкен 5 жағдай тіркелген. Ауданнан Қытайға көшіп кеткен 50 шаруашылықтың 22-і Құлжық ауылынан болған. 11 шаруашылық Кеген ауданының Ұзынбұлақ ауданынан 13 шаруашылық Нарынқол ауылынан кеткен. Алайда бұлардың басымы жарты жолда ұсталып, кері қайтарылды [20].

Батыс Қазақстандағы ауыр жағдайды тексерген комиссия қазақ өлкелік комитетіне шұғыл түрде көмек қолын созбаса, құрылған колхоз, совхоз шаруашылықтарында бірде-бір мүше қалмайтындығын ескертті. Қайтып оралған босқындарға жәрдем беруді ұйымдастыру іс-шараларын жеделдетуді сұрады.

Мамыр айының ортасынан бастап Батыс Қазақстанға қайтып оралған босқын шаруашылық-тарды қабылдап алып, оларды жұмысқа орналастыру жұмысы жүргізіле бастады. 9 дәрігерлік-тамақтандыру пунктін ұйымдастырылып, әр пунктке 2057 шаруашылық мүшелеріне медициналық және ыстық тамақтай жәрдем берілді. 463 шаруашылық колхоздарға орналастырылып, 201703 руб. мөлшерде қаражат бөлінді. Жетім қалған немесе қараусыз, қаңғыбас балаларға арналып 59 орындық 1 балалар үйі мен 35 орындық балабақша ашылған. Тура осындай іс-шараларды Қарағанды облысында да қолға алып, қайтып оралған босқындарды колхоздарға орналастыру жұмыстары жүргізілді. Оларға арнап дәрігерлік-тамақтандыру пункттері, балалар үйі, балабақшалар ашылды [21].

Босқыншылық үдей түсуіне орай Алматы облысында арнайы құрылған комиссия (төрағасы Мұсаев) колхозшыларды кері қайтару мен орналастыру жұмыстарын қолға алды. Комиссияның

15 қыркүйектегі баяндамалық жазбасында облысқа қарасты аудандарда ашыққан ауылдардан босып келгендердің қарасы көбейе түскен. Мәселен, Аягөз ауданынан босқандар топ-топ болып көрші аудандарға босып барғандардың саны 1000-ға жеткендіктен облыстық комитет аудан басшыларына оларды өз жерлеріне кері қайтаруды міндеттеді. Алайда Аягөз ауданы басшылары бұл жұмысты кешеуілдетті. Оған біріншіден, тасмалдайтын транспорт болмады, екіншіден, шаруашылықтарына қайтарғанмен де қажетті азық-түлік, тұқым, техникамен қамтамасыз етілмеді.

Комиссияның есебі бойынша, ауданға қайтарылған 50 шаруашылықтағы адамдар аштықтың құрбанына айналуға сәл қалған. Оның үстіне Аягөз жол торабы болғандықтан ауданға Қарағанды облысынан ашыққандардың легі толассыз ағылған. Өлімнің көбеймеуінің алдын алуда Комиссия үкіметтен тез арада 1000 центнер астық пен 5000 рубльдік күнделікті өмірге қажетті тауарларды жіберуді өтінді.

Қастек ауданынан босқандар облыстық басқа аудандары мен Қырғыз Республикасына барған 2267 шаруашылықтың ашығып, 704 шаруашылық 20 тамызда ауданға қайтарылмағандықтан, облыстық комиссия 435 цн. астық бөлгізген және ауданға 350 шаруашылықты қайтару жоспарланып, 40 000 рубльге жұмысшы күші (мал) мен 2000 рубльге колхозға бастырғыш (молотилка) сатып алынды [22].

Босқындарды, шаруашылықтарды кері қайтарып, жұмысқа орналастыру іс-шаралары жүргізілгенімен де 1933 жылдың қаңтарында әлі де болса ауыл-ауылды кезушілердің қарасы азаймады.

Ұ. Құлымбетов Қырғызстанға кеткен босқын қазақтарды кері қайтарып, Алматы мен Оңтүстік Қазақстан облыстарына орналастыруды Халық Комиссарлар кеңесінің өкілдері Құрманғалиев пен Избановқа жүктеп, осы кеңестің қосымша қорынан 25 мың сом ақша бөлгізді [23].

19 қаңтарда ХКК-нің өкілі О. Жандосовтан Қазақ өлкелік комитетіне Голуодовқа және ХКК-сі төрағасының орынбасары Ұ. Құлымбетовке құпия түрде Шу ауданы арқылы Қырғыз жеріне жаңаарқалықтардың босып бара жатқандығы айтылып дабыл хат түскен. Босқындар Әулиеата, Шу аудандарының Қазақстанның ішкі аймақтарына, Балқаш пен Аягөзге қарай, ал Сарысу ауданындағы 7000 шаруашылықтан 500-600 ғана қалып, қалғандары Ақмола бағытына бет алған. Сарысудан шыққан босқындар Созақ-Шаян-Арыс және Созақ-Түркістанға қарай кетсе, негізгі көш Үшарал-Талас-Әулиеата бағытымен жүрген. Әулиеатадан Кетпентөбе арқылы Жалал-Абадқа, ал теміржолмен Тәжікстанға, Сталинабад пен Китабқа қарай шұбырды.

О. Жандосов Әулиеата қаласындағы жағдайға аса назар аударудың қажеттігін көтерді. Оның жазуынша аштықтан көшеде өлгендердің саны күннен-күнге көбейген. Мәселен 5-6 қаңтарда қалада 84 адам аштықтан, суықтан өлген. Олардың ішіндегі 20 бала базардағы шайхананың маңында қатып қалған. Қалада күнделікті өлгендерді жинау әдетке айналған. Тіпті ашыққандардың арасында өз балаларын өзенге лақтырып жіберген жағдай да орын алған. Осындай электростанцияның қасындағы суға тасталған бір бала құтқарылып, қалалық ауруханаға жеткізілді.

Тіленшілер тобымен базарда тамақ сатқан саудагерлерге шабуыл жасаған. Оның үстіне шешек пен бөртпе сүзекпен ауырғандардың да қарасы молайған. Базардағы бір пұт жүгерінің бағасы 100-120 сомға дейін көтерілген.

О. Жандосов осы жағдайдан кейін Алматыда БК(б)П аудандық комитетінің мәжілістеріне қатысып, босқындардың ісін көтеріп, арнайы оперативтік үштік құруды қозғады. Ол 9, 11, 12 қаңтар күндері болған мәжіліске қатысып, тез арада көмек ұйымдастыруды кешеуілдетпеуді ұсынды. Босқындарға астықтай көмек, отырықшыландыруда несие беру, көмек беру қорларын ашу қажеттігін көтерді [24].

Қазақ өлкелік партия комитеті мен ХКК-нің жанындағы қайтып келген босқындарды орналастыру комиссиясының 1933 ж. 1 ақпанда болған мәжілісінде Оңтүстік Қазақстан облыстық комитеті жеделхат арқылы босқындарға азық-түліктей көмек көрсетуін сұрады. Мәжіліс Оңтүстік Қазақстанға қосымша қордан 1500 пұт астық бөлу жөнінде қаулы қабылдады [25].

Қайтып оралатын босқындарды орналастыру комиссиясының 1933 жылы 14 ақпандағы шешіммен Ақтөбе, Алматы, Оңтүстік Қазақстан облыстарындағы босқындарға көмек ретінде қосымша қордан 90 000 пұт астық (әр облысқа 30 000 пұттан) бөлінді [26].

Шығыс Қазақстан облысына босқындарды қайтару мәселесі 1933 ж. 11 қаңтарда Семейде болған облыстық партия комитетінің кеңесінде қаралып, Н. Сырғабеков осыған сәйкес баяндама жасайды. Кеңестің шешімімен Баянауыл, Қу, Абыралы, Шыңғыстау, Қарқаралы аудандарына босқындарды жеткізу үшін Қарағандыдан транспорт жіберу, әр ауданға қайтып оралатын босқындарды орналастыратын үйлер дайындау, Бесқарағай, Шыңғыстау, Абыралы, Қарқаралы және Қу аудандарының хатшыларына тез арада Семейге өз бетімен кеткен босқындарды қайтарып, шаруашылыққа орналастыру, астықтай көмек көрсету турасында шешім шығарылды.

1 наурызда Шығыс Қазақстан облыстық партия комитетінің кеңесінде Жарма мен Көкпекті аудандарына қайтып оралған босқындарды 10 000 пұт азық-түлікпен қамтамасыз етуге қаулы қабылданды және Көкпектіге келген босқындарға қосымша тағы да 600 пұт нан бөлу жөнінде шешім қабылданды [27].

Қайтып оралған босқындарды жұмысқа орналастыру шешімі дұрыс орындалмады. Ақтөбе облысына кеткен 300-400 босқын отбасыларын облыстық комитет Жусалы станциясынан Сексеуілді станциясына дейінгі мерзімдік жол жөндеу жұмысына тартуға тиіс еді. Алайда жергілікті және аудандық теміржол ұйымдары бұл шешімді орындауға асықпады. Ашығып келгендерге нан емес, бидай берілгендіктен, асқазан ауруына шалдыққандар бидайды көтере алмай, өліп кетуі жиіледі. Оның үстіне босқындарға жылы киім, азық-түлік берілмеді, жұқпалы ауруларға қарсы медициналық көмек көрсетілмеді. Аталған жайт 1932 ж. 16 қазанында Ақтөбе облыстық комитеті бюросының кеңесінде айтылды [28].

1932 жылдың соңында Ақтөбе облысына Қарақалпақ жеріне кеткен босқындар қайтып орала бастады. Бірақ облыс әкімшілігі бұларды қарсы алуға дайын емес еді. Сондықтан келген босқындар облыс аумағына тентіреп кетті [29].

1933 ж. көктеміне қарай қазақ даласы босқындарға толып кетті. Ақпанда Қазақ АКСР ХКК-сі мен РКФСР ХКК-не жіберілген мәлімдемеді Оңтүстік Қазақстан облысы, Алматы облысы мен Шығыс Қазақстанның батыс бөлігі, Ақтөбе облысының оңтүстік бөлігі, Қарағанды облысының оңтүстік бөлігі және Батыс Қазақстан облысының бірнеше аудандарына босқындар ұй-күйсіз, азық-түліксіз жүргендігі айтылды. Сонымен қатар Әулиеата, Талдықорған, Мерке, Талас, Шу, Созақ, Қордай, Іле, Қарғалы, Семиозерный және тағы басқа аудандарында да босқындардың легі толастамаған. Араларында жұқпалы ауруға ұшырағандары да бар. Өлгендердің қатары да көбейген. Осы жағдайға орай тез арада төмендегі іс-шараларды жүзеге асыру қажеттігі ұсынылды:

1. Босқындардың келген жерлеріне тұрақтамай тастап кетуіне жол бермеу, олар барған ауылдарға, колхоздар мен ТОЗ-дарға жолай азық-түлік тастап кету, көшпелі және жартылай көшпелі аудандарға тұқымдық қордан жәрдем берілу;

2. Аудан орталықтарына, қалалар мен теміржол бойына жиналып қалғандарды колхоздар мен егіншілікпен айналысатын ауылдарға, әсіресе мақталы аудандарға, сонымен қатар босқындарды өте шектеулі санмен кәсіпорынға, құрылыс, совхоздар мен кооперация жүйелеріне жұмысқа орналастыру;

3. Егіс компаниясының басында орналастыру міндеті қолға алынған кезде қалаларда, аудан орталықтарында топталып қалған босқындарға арнап ұйымдастырылған тамақтану пункттерін қатты ауырғандар мен әбден жүдегендер, қаңғыбас балалар қалдыру [30].

Босқындармен бірге келген жұқпалы ауруды ауыздықтауға мүмкіндік болмады. Аурудың одан әрі тарауының алдын алу мақсатында ҚАКСР денсаулық сақтау халкомы 1933 ж. 3 ақпанында жариялаған нұсқаулығында түпкі аудандардан теміржолға қарай босып, топтасып қалғандарды арнайы үйлер мен ғимараттарға орналастыру мен оларды ыстық суы бар душ пен моншаға түсіріп, денсаулықтарын тексерістен өткізіп, шешекке қарсы егу жұмыстарын жүргізуді міндеттелді. Станциялардың әкімшілігі мен медицина өкілдеріне босып келгендерді медициналық тексерістен өткізу талап етілді. Санитарлық тексерістен өткен, физикалық жағынан сау босқындарды арнайы

құрылған комиссияның шешімімен үш күн ішінде жұмысқа орналастыру көзделінді. Босқындарды қабылдайтын үйлерге арнайы мамандармен (залалсыздандырушы, мейірбике, дәрігер), таза киіммен қамтамасыз ету тиістіленді [31].

Өрине бұл нұқсқаулық толық орындалған жоқ. Біріншіден, ауруды залалсыздандыратын химиялық дәрі-дәрмектің дер кезінде жеткізілмеді, екіншіден, маман дәрігерлердің болмауы қолбайлау болды. Керісінше жұқпалы ауру халықтың арасында жылдам тарап, адам өлімін көбейтті.

Дегенмен әр облыста барынша босқындарды қабылдайтын үйлер арнайы медициналық мамандармен, дәрі-дәрмектермен жабдықталынып, асханаларда ыстық тамақ беруге тырысты.

Қырғыз, Батыс Сібір, Орта Волга бойына қарай ағылған босқындар легі анықталып, оларды кері қайтаруға байланысты жұмыстар 1933 ж. 5 ақпанда РКФСР ХКК-і Т. Рысқұлов төрағалығымен құрылған комиссияның кірісуімен жанданды. Бұл комиссия құрамына Семашко, Буйко, Майстровой, Милютин, Богат сияқты қызметкерлер еніп, көрші республикаларға қазақ босқындары жөнінде мәлімет жинауға кірісті [32].

1933 жылдың көктеміне қарай тамақтандыру пункттері азық-түлікпен қамтамасыз етіліп, босқын қазақтарды ыстық аспен тамақтандыра бастады. Тамақтандыру пункттері күніне қанша адамды қабылдай алатындығы нақтыланды. 1932 ж. желтоқсанынан 1933 ж. 19 наурызына дейін Алматы стациясындағы тамақтандыру пункті 5653 босқынды қабылдап, олардың 2098-і туған жерлері Қастек, Іле, Шелек, Еңбекшіқазақ, Семей, Талдықорған қайтарылды [33].

Жоғарғы орындарға түскен есеп, мәлімдемелер, жеделхаттарға сүйенсек, 1933 ж. көктемінен босқындарды республикаға қайтару жұмыстары пәрменді түрде жүргізіле бастаған. Оларды орналастыру, жұмыспен қамтамасыз ету, іс-шаралары ретімен іске асырылды. Қазақ өлкелік комитеті республикадан тыс жерлерге кеткендерді қайтару барысына қатаң бақылау қойды. С.Меңдешев Қарақалпақстанға босып кеткен қазақтарды қайтару іс-шараларын басшылыққа алды. Сейсекеновпен бірге Қарақалпақ аудандарындағы босқын қазақтардың саны мен жағдайларын анықтап, республикаға жіберу жұмыстарын жүргізді [34].

Қорытынды. Республикаға қайтарылған босқын қазақтарды қабылдауда кемшіліктерге орын берілді. Кейбір колхоздар босқындарды қабылдауға еш мүмкіндіктері болмады. Біріншіден, орналастырылатын үйлер жетіспеді, екіншіден, қаражаттың жоқтығынан оларды азық-түлікпен қамтамасыз етілмеді. Үшіншіден, егістікке қажетті тұқым болмады немесе барының өзі жетіспеді.

30 жылдағы түрлі саяси науқандардың аяғы аштыққа ұласып, адамдардың қырылуына, өзге өңірге жаппай босуына, яғни демографиялық жағынан халық санының құлдырауына алып келді. Аштық азабына ілініп, азық іздеп шетел асқан босқындардың көбі барған жерлерінде қалып қойды, олардың тағдырлары ұзақ уақыт беймәлім, белгісіз болып қалды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Коллективизация сельского хозяйства в республиках Средней Азии и Казахстане: опыт и проблемы. – Алма-Ата: Ғылым, 1990. – 200 с.

2 Михайлов В. Хроники Великого джута. – Алматы, 1990; 1992.; Зауал: Мақалалар, естеліктер / Құраст. Б. Қойшыбаев. – Алматы: Жаушы, 1991. – 272 б.

3 Насильственная коллективизация и голод в Казахстане в 1931-1933 гг. Сборник документов и материалов / Вступ. Статья и сост. К.С. Алдажуманов, М.К. Каирғалиев, В.П. Осипов, Ю.И. Романов. – А., 1998. – 263 с.

4 Козыбаев М.К. История и современность. – Алма-Ата : Ғылым, 1991. – 252 с.

5 Абылхожин Ж.Б. Традиционная структура Казахстана: социально-экономические аспекты функционирования и трансформации: 1920-1930 гг. – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 240 с.

6 Қозыбаев М.Қ., Алдажұманов Қ.С., Әбілқожин Ж.Б. Қазақстандағы күштеп коллективтендіру: қорлық пен зорлық. – Алматы, 1992. – 36 б.

7 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том. - Алматы: «Атамұра», 2010. – 752 б.; 1932-1933 жылдардағы ашаршылық ақиқаты – Правда о голоде 1932-

1933 годов / Аязан Б.Ф., Ауанасова Ә.М., Қашқымбаев А.Н., Анафинова М.Л., Илиясова К.М. – Алматы: ТОО «Литера-М», 2012. 336 б.

8 Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: Көмекиші оқу құралы. – Алматы: «Санат», 1997. – 320 б.; Соныкі. Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері. Көмекиші оқу құралы. – Алматы: «Өнер», 2003. – 552 б.; Соныкі. 1929-1931 жылдарыдағы халық көтерілістері: Зерттеу. Алматы: «Арыс» баспасы, 2018. – 480 б.; Әбжанов Х. Қазақстан: ұлттық тарих, идея, методология. – Алматы: «Елтаным», 2014. – 328 б. 146-157-бб.; Смағұлова С. Зұлмат жылдар зардабы: 1931-1933 жж. – Астана, 2024. – 253 б.

9 Трагедия казахского аула. 1928-1934: Сборник документов Т. 2. /Сост. А.С. Зулкашева (отв.), Г.Т. Исахан, Ж.А. Сатаева.– Алматы: Раритет, 2018. – 744 с. Ашаршылық. Голод. 1928 – 1934. Документальная хроника. Сб. док. Т.1-10.: 1928-1929 / Отв. редактор Б. Әбдіғалиұлы. – Нур-Султан, 2021-2023. Ашаршылық в Казахстане: казахские беженцы в Кыргызстане 1932-1933 гг. / Сборник документов и материалов. – Б.: 2023. – 314 с.

10 Ашаршылық. Голод. 1928 – 1934. Документальная хроника. Сб. док. Т.3. 1932 – 1934 / Отв. редактор Б. Әбдіғалиұлы. – Нур-Султан, 2021. –1027 с.

11 ҚРПА. 141-қ., 1-т., 5192-іс. 8-9-нн.

12 ҚРПА. 141-қ., 1-т., 5192-іс. 21-н.

13 Голод в СССР. 1929-1934: В 3 т. Т. 1: 1929 – июль 1932: Кн. 2. М.: МФД, 2011. 560 с. (Россия. XX век. Документы).

14 ҚРПА. 141-қ., 1-т., 5192-іс. 16-н.

15 ҚРПА. 141-қ., 1-т., 5192-іс. 107-н.

16 ҚРПА. 141-қ., 1-т., 5192-іс. 13-14, 37, 39-н.

17 ҚРПА. 141-қ., 1-т., 5192-іс. 140-н.

18 ҚРПА. 141-қ., 1-т., 5192-іс. 157-н.

19 АОМА. 636-қ., 1-т. 10-іс. 4-5-нн.

20 ҚРОМА. 30 с-қ., 7 с-т., 158-іс. 303-н.

21 ҚРПА. 141-қ., 1-т., 5192-іс. 140, 149-н.

22 ҚРОМА. 1179 -қ., 1-т., 14-іс. 53-53 қайр-нн.

23 ҚРОМА. 30-қ., 7-т., 178-іс. 6-н.

24 ҚРОМА. 30-қ., 8-т., 12-іс. 120-123, 125-нн.

25 АОМА. 85-қ., 1-т. 41-іс. 57-н.

26 АОМА. 85-қ., 1-т. 41-іс. 58-н.

27 ҚРПА. 141-қ., 1-т., 5946-іс. 2-2 қайр., 15.-нн.

28 АОМА. 13-қ., 1-т. 2-іс. 19-іс. 93-94-нн.

29 АОМА. 13-қ., 2-т. 19-іс. 163-н.

30 ҚРОМА. 1179-қ. 1-т. 19-іс. 1-6-нн.

31 ҚРОМА. 1179-қ., 1-т., 12-іс. 47-49-нн.

32 ҚРОМА. 30-қ., 2-т., 15501-іс. 4-5-нн.

33 ҚРОМА. 174 с-қ., 20-т., 2-іс. 9-н.

34 ҚРОМА. 44-қ., 14-т., 549-іс. 156-159-нн.

References:

1 Kollektivizatsia selskogo hozáistva v respýblikah Srednei Azu i Kazahstane: opyt i problemy. – Alma-Ata: Gylym, 1990. – 200 s.

2 Mihailov V. Hronika Velikogo djýta. – Almaty, 1990; 1992.; Zayál: Maqalalar, estelikter / Qurast. B. Qoishybaev. – Almaty: Jayshy, 1991. – 272 b.

3 Nasilstvennaia kollektivizatsia i golod v Kazahstane v 1931-1933 gg. Sbornik dokýmentov i materialov / Vstýp. Statá i sost. K.S. Aldajýmanov, M.K. Kaırgaliev, V.P. Osipov, Iy.I. Romanov. – A., 1998. – 263 s.

4 Kozybaev M.K. Istoriâ i sovremennost'. – Alma-Ata : Gylym, 1991. – 252 s.

5 Abylhožin Ž.B. *Tradicionnaâ struktura Kazahstana:social'no-ekonomičeskie aspekty funkcionirovaniâ i transformacii: 1920-1930 gg.* – Alma-Ata: Gylym, 1991. – 240 c.

6 Qozybaev M.Q., Aldajumanov Q.S., Ábilqojin J. B. *Qazaqstandaғы kúshtep ujymdastyry: Qorqyt pen zorlyqk.* - Almaty, 1992. – 36 b.

7 *Qazaqstan tarihy (kóne zamannan búginge deuin) Bes tomdyk. 4-tom.* - Almaty: "Atamura", 2010. -752 b.; 1932-1933 jyldardaғы asharyshlyq aqıqaty – Pravda o golode 1932-1933 godov / Aıağan B.Ǵ., Aıanasova Á.M., Qashqymbaev A.N., Anafinova M.L., Iliasova K.M. – Almaty: TOO "Litera-M", 2012. 336 b.

8 Omarbekov T.20-30 jyldardaғы Qazaqstan qasireti: Kómekshi oqy quraly. - Almaty: "Sanat", 1997. - 320 b.; Sonyqy. Qazaqstan tarihyńyń HH ǵasyrdaғы ózekti máseleleri. Kómekshi oqy quraly. - Almaty: "Óner", 2003. - 552 b.; Sonyqy. 1929-1931 jyldaryndaғы halyq kóterýshileri: Zertteý. Almaty:" Arys " baspasy, 2018. - 480 b.; Ábjanov H. Qazaqstan: ulttyq tarih, idea, ádisteme. - Almaty: "Eltanym", 2014. – 328 b. 146-157-bb.; Smaǵulova S. Zýlmat jyldar zardaby1931-1933 jj. - Astana, 2024. – 253 b.

9 *Tragoedia de castello kazachensi. 1928-1934: / Quramy. A. s. Zýlkasheva (otv.), G. T. Isahan, J. A. Sataeva.- Almaty: Sirek, 2018. - 744 B. Asharyshlyq. Ashtyq. 1928 – 1934. Derekti shejire. Sb.dok. T. 1-10.: 1928-1929 / jayap. redaktor B. Ábdıǵalıuly. -Nur-Sultan, 2021-2023. Qazaqstandaғы Asharyshlyq: Qyrgyystandaғы qazaq bosqyndary 1932-1933 jj / qujattar men materialdar jınaǵy. - B.: 2023. – 314 b. Qozybaev M.Q., Aldajumanov Q.S., Ábilqojin J. B. Qazaqstandaғы kúshtep ujymdastyry: Qorqyt pen zorlyqk. - Almaty, 1992. – 36 b.*

10 *Asharyshlyq. Golod. 1928 – 1934. Dokýmentalnaia hronika. Sb. dok. T.3. 1932 – 1934 / Otv. redaktor B. Ábdıǵalıuly. – Nýr-Sýltan, 2021. -1027 s.*

11 QRPА. 141-q., 1-t., 5192-is. 8-9-pp.

12 QRPА. 141-q., 1-t., 5192-is. 21-p.

13 *Golod v SSSR. 1929-1934: V 3 t. T. 1: 1929 – tıl 1932: Kn. 2. M.: MFD, 2011. 560 s. (Rossia. XX vek. Dokýmenty).*

14 QRPА. 141-q., 1-t., 5192-is. 16-p.

15 QRPА. 141-q., 1-t., 5192-is. 107-p.

16 QRPА. 141-q., 1-t., 5192-is. 13-14, 37, 39-p.

17 QRPА. 141-q., 1-t., 5192-is. 140-p.

18 QRPА. 141-q., 1-t., 5192-is. 157-p.

19 AOMA. 636-q., 1-t. 10-is. 4-5-pp.

20 QROMA. 30 s-q., 7 s-t., 158-is. 303-p.

21 QRPА. 141-q., 1-t., 5192-is. 140, 149-p.

22 QROMA. 1179 -q., 1-t., 14-is. 53-53 qair-pp.

23 QROMA. 30-q., 7-t., 178-is. 6-p.

24 QROMA. 30-q., 8-t., 12-is. 120-123, 125-pp.

25 AOMA. 85-q., 1-t. 41-is. 57-p.

26 AOMA. 85-q., 1-t. 41-is. 58-p.

27 QRPА. 141-q., 1-t., 5946-is. 2-2 qair., 15.-pp.

28 AOMA. 13-q., 1-t. 2-is. 19-is. 93-94-pp.

29 AOMA. 13-q., 2-t. 19-is. 163-p.

30 QROMA. 1179-q. 1-t. 19-is. 1-6-pp.

31 QROMA. 1179-q., 1-t., 12-is. 47-49-pp.

32 QROMA. 30-q., 2-t., 15501-is. 4-5-pp.

33 QROMA. 174 s-q., 20-t., 2-is. 9-p.

34 QROMA. 44-q., 14-t., 549-is. 156-159-pp.